H. Jacobs

Wanneer werd de stad Ambon gesticht? Bij een vierde eeuwfeest

In: Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde 131 (1975), no: 4, Leiden, 427-460

This PDF-file was downloaded from <http://www.kitlv-journals.nl>

HUBERT JACOBS SJ

WANNEER WERD DE STAD AMBON GESTICHT? BIJ EEN VIERDE EEUWFEEST

De stad Ambon, op het gelijknamige eiland in het oosten van de Republiek Indonesia, nadert langzaam de datum van haar 400-jarig bestaan. Uit gezaghebbende bron werd vernomen dat het stadsbestuur en de inwoners die datum niet ongemerkt willen laten voorbijgaan. Ze zijn zich daarbij wel bewust dat de stichting van hun stad teruggaat op de Portugezen, die juist toen in een steeds scherper wordend konflikt met de heersers van Ternate en met de moslims van de noordkust van Hitu krampachtig trachtten het eiland Ambon voor de portugese kroon en voor het christendom te behouden. Deze "koloniale" oorsprong zal kennelijk hoegenaamd geen domper zetten op de geestdrift waarmee Ambon zijn jubileum wil gaan vieren. Naar verluidt is echter de zekerheid omtrent de stichtingsdatum omgekeerd evenredig aan die geestdrift voor de viering ervan. Nu zou men zich eenvoudig onbekommerd kunnen tonen voor de historische nauwkeurigheid van een datum en zich met een 'ongeveer' tevredenstellen. Maar een viering op een juist en als zodanig wetenschappelijk vaststaand tijdstip geeft toch meer voldoening en ook meer grond zowel tot feestvreugde als tot gerechtvaardigde lokale fierheid.

In deze bijdrage willen we trachten de vraag te beantwoorden: Wanneer werd Ambon gesticht? Welk is de nauwkeurige datum, of althans, wat is het juiste jaar?

1. *Waar het om gaat*

Onze vraag heeft eerst nog een precisering nodig. De Portugezen was het er niet direkt en formeel om te doen een stad te stichten, ze wilden in de eerste plaats een vesting bezitten waarin ze zich konden verdedigen en vanwaar uit zij de hun vriendschappelijk gezinde, meestal maar niet altijd christelijke, dorpen konden bijstaan. De stad Ambon is ontstaan met en rond de portugese vesting. Onze vraag spitst zich bijgevolg toe

tot deze: Wanneer bouwden de Portugezen een vesting op de plaats waar nu de stad Ambon ligt?

Een tweede precisering komt voort uit de simpele beschouwing dat een vestiging nog niet altijd een vesting is. Al is het waar dat in die tijd haast geen vestiging of nederzetting van Europeanen in een overzees land denkbaar was zonder dat er een palissade gebouwd of anderszins een verdedigingsmogelijkheid, een bastion, een redoute, een blokhuis of een 'fortje' geschapen werd, en al hebben de Portugezen op Ambon sinds ongeveer 1524 meerdere van zulke nederzettingen gehad, toch is het zeker dat iets wat met recht de naam van 'vesting' of 'fort' dragen kon, en dat ook door de politieke leiders in Goa en Portugal als zodanig werd beschouwd en erkend, op Ambon niet ontstaan is vóór 1569. Vroeger gemaakte plannen ten spijt kan er van verwerkelijking daarvan vóór dat jaar geen sprake zijn. Maar van de andere kant dateert niemand de stichting van het portugese fort aldaar later dan 1580.¹ De vraag naar Ambons stichtingsjaar wordt bijgevolg vernauwd tot deze: Wat speelde er zich met betrekking tot de vestingbouw op Ambon af tussen de jaren 1569 en 1580?

2. Nederlandse bronnen

Er blijkt niet veel zekerheid noch overeenstemming te vinden te zijn bij de geschiedschrijvers. Zij die zich voor de geschiedenis van Ambon geïnteresseerd hebben waren uiteraard meestal Nederlanders of Ambonezen met een, wat school en opvoeding betreft, nederlandse achtergrond. Het ligt voor de hand dat ze hun licht gingen opsteken bij auteurs als RUMPHIUS en VALENTIJN. Maar bij deze moesten ze wel bedrogen uitkomen.

RUMPHIUS laat in zijn *Ambonsche Historie* de Portugezen van de expeditie van Diogo Lopes de Azevedo al in 1538 van de noordkust van Hitu naar de Baai van Ambon trekken en het fort 'aan den Roodenberg' (Batumerah) bouwen. Als hij dan even verder de verplaatsing van dit fort 'een musquets schoot' naar het westen vermeldt, geeft hij geen jaartal daarvoor aan, verklaart alleen dat de nieuwe vesting pas in 1588 voltooid werd.²

VALENTIJN, de zo ijverige afschrijver van — toen nog — ongepubliceerde werken van RUMPHIUS, behandelt de portugese voorgeschiedenis van de stad Ambon in zijn *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, in II b 15-16

¹ VALENTIJN II a 129.

² RUMPHIUS I 9 en 11.

en in III a 27-31. Nog uitdrukkelijker dan zijn voorbeeld laat ook hij Diogo Lopes de Azevedo al in 1538-1540 de vesting van Batumerah bouwen. Bewoners van Hatiwi en zelfs een groep 'Mardijkers' zouden zich — toen al! — bij het fort gevestigd hebben.³

Naar RUMPHIUS en VALENTIJN zou er vanaf 1538 ruim dertig jaar lang een portugese vesting geweest zijn bij Batumerah, even ten NO van de stad Ambon. De eigentijdse dokumenten der portugese geschied- en briefschrijvers weten niets van het bestaan van zulk een fort in zo vroege jaren. Beide genoemde auteurs verschaffen zeker soms interessante bijzonderheden; als kenners van land en volk waaronder zij beiden meerdere jaren verbleven weten zij meer dan eens lokale namen van personen en zaken te geven en volkstradities op te dissen die niet te veronachtzamen zijn. Maar ze steunen beiden op een te geringe bronnenkennis en ontlenen hun gegevens deels aan lokale tradities van één of twee eeuwen later, deels aan andere auteurs, zoals de jezuïeten Giampietro MAFFEI en de niet naar bronnen werkende Pierre DU JARRIC (JARRICUS), die echter beiden het verhaal van een zo vroege vesting bij Batumerah niet kennen.

3. *Portugese bronnen*

Beter dan zij zijn wij op het ogenblik in staat de eigentijdse portugese bronnen te raadplegen. Het ligt toch ook eigenlijk zo voor de hand dat we voor een antwoord op de vraag: Wat deden de Portugezen op Ambon in 1569-1580?, allereerst bij die Portugezen zelf te rade gaan. Nu was dat vroeger nog niet zo eenvoudig. Pas in de laatste twintig-dertig jaren werden de voornaamste teksten gepubliceerd die hiervoor in aanmerking komen, zoals we spoedig zullen zien. TIELE heeft voor zijn artikelenreeks *De Europeërs in den Maleischen Archipel* ijverig en gewetensvol portugese schrijvers geconsulteerd; voor de gebeurtenissen op Ambon steunt hij vooral op COUTO⁴; maar van deze weten we dat hij het lange bericht van Vasconcelos (waarvan spoedig sprake zal zijn) afschreef, niet altijd juist, noch volledig wat het verhaal betreft, en hier en daar met kennelijke onkunde van de plaatselijke situatie.⁵ TIELE nu

³ VALENTIJN III a 29.

⁴ COUTO VIII cap. 25-26; IX cap. 7-10 en 12.

⁵ Zie bv. VIII 197: Cleate voor Ulate; IX 39: 'as ilhas de Bacao por Negoriche' i.p.v. 'as ilhas de Bacão por nome Goriche' (de eilanden van de Bacan groep die Goraici genoemd worden); IX 60: Ative i.p.v. Atua (Hatuhaha); VIII 205: de portugese admiraal laat plotseling D. Duarte de Meneses op Ambon als bevelhebber van het fort achter zonder dat Couto ooit eerder de bouw van zo'n fort verhaald heeft.

spreekt in zijn 4e deel op drie plaatsen over de vestingbouw op Ambon: op blz. 440, vier regels over het eerste fort; blz. 449-450, tien regels over het derde; blz. 452-453, vijf regels over het vierde. Het tweede, voorlopige, kent hij niet, en het derde legt hij 'bij Nusaniwi' (zo op blz. 453, dit in strijd met het geciteerde in noot 2 van blz. 449). Een poging tot nauwkeurige tijds- en plaatsbepaling onderneemt hij niet. Daar COUTO ook niet meer biedt is de armetierigheid van TIELE's bericht niet te verwonderen.

C. WESSELS, die *De Geschiedenis der R.K. Missie in Amboina* schreef en die meer portugese bronnen kon raadplegen dan TIELE ter beschikking stonden, met name uit het romeinse jezuïetenarchief, stipt deze gebeurtenissen ook aan (blz. 48, 59-60, 64), maar in een noot op blz. 48 geeft hij te kennen niet eens te kunnen uitmaken waar het eerste fort der Portugezen lag. Ten onrechte vermoedde hij dat het aan de grote baai gelegen was; het tweede plaatste hij bij Nusaniwi en het stenen vereenzelvigde hij met dat van Batumerah.

Voor onze vraag komen van de portugese geschriften vooral in aanmerking: *Relação dos feitos eróicos em armas, que Sancho de Vasconcelos fez nas partes de Amboyna e Maluco, sendo capitão em ellas vinte annos pouco mais ou menos* (Relaas van de heldhaftige wapenfeiten van Sancho de Vasconcelos in het land van Ambon en Maluku tijdens zijn ongeveer twintig jaar durende kapiteinschap), gepubliceerd in 1956 door Artur Basílio DE SÁ onder de titel *A Capitania de Amboino in Documentação ... Insulndia* IV 164-454.⁶ Het bestrijkt de jaren 1565-1599 en de ongenoemde schrijver was ooggetuige van vele der door hem verhaalde gebeurtenissen, die hij soms zeer uitvoerig, met talrijke kleine bijzonderheden van plaatsen en personen schildert. Het origineel ging vermoedelijk verloren; een copie van 1636 van de hand van António BOCARRO bevindt zich in de Biblioteca Nacional te Lissabon. Het is dit geschrift dat door COUTO gebruikt en soms zelfs bijna letterlijk overgenomen werd.⁷

Extracto dalgumas cousas que Gonçalo Pereira fez em Maluco, desde o anno de 68 por diante, e do que depois succedeo (Kort verslag van enige verrichtingen van Gonçalo Pereira in Maluku sedert het jaar 1568, en van wat daarna voorviel), geschreven door een zekere Estevão DE LEMOS, medestrijder en ooggetuige, gepubliceerd eveneens door Artur DE SÁ in 1956 (O.c. 456-474) onder de titel *Ação de Gonçalo Pereira*

⁶ Door ons geciteerd als *Relação Vasconcelos* (*Rel. Vasc.*).

⁷ Men vergelijkte bv. COUTO IX cap. 10 met *Rel. Vasc.* 238-243, en IX cap. 12 met 243-245.

Marramaque nos mares do sul, 1568-1578. Het is bewaard in een 16e eeuwse copie van de hand van João REBELO SJ in het roomse jezuïeten-archief.⁸

Livro das Cidades e fortalezas que a coroa de Portugal tem nas partes da Índia, e das capitánias e mais cargos que neles há e da importância delles (Boek van de steden en vestingen die de kroon van Portugal bezit in de gewesten van Indië, en van hun kapiteinschappen en andere ambten, en van hun belang), geschreven in 1582; handschrift bewaard in de Biblioteca Nacional te Madrid; gedrukt in 1950 en opnieuw in 1960. Geschreven voor de nieuwe koning, Filips van Spanje, die in 1580 ook de kroon van Portugal had weten te bemachtigen, om hem voor te lichten bij de benoeming van vestingkapiteins en andere officieren en ambtenaren, bevat het ook interessante historische gegevens. Hoofdstuk 14 gaat over Maluku; de laatste vier blz. daarvan handelen over Ambon in het bijzonder.⁹

De *Jezuïetenbrieven* uit de 16e eeuw, voor een deel gepubliceerd door Artur DE SÁ, voor een ander deel bezig gepubliceerd te worden in de *Documenta Malucensia*, in de serie *Monumenta Historica Societatis Iesu*, door het Historische Instituut van de jezuïetenorde te Rome. Ze bevinden zich in hs., origineel of gecopieerd, in het ARSI en in verschillende archieven te Lissabon. Helaas laten ze voor de jaren 1572 tot 1577 verstek gaan. We zullen er dus niet zo veel aan hebben, behalve voor het eerste fort en de voorgeschiedenis daarvan.

4. Oudere vestigingen der Portugezen

We zeiden hierboven dat vestiging niet hetzelfde is als vesting. Van de vroegste vestigingen of nederzettingen der Portugezen op Ambon weten we niet veel met zekerheid. RUMPHIUS en VALENTIJN zijn, meen ik, nog het uitvoerigste daarin, maar het blijft duister waarop hun verhalen gegrond zijn. Bij de portugese schrijvers zoeken we voor die vroegere tijden tevergeefs. Daar Ambon geen kruidnageleiland van betekenis was zoals Ternate, en geen muskaatnoten voortbracht zoals Banda, heeft het veel minder aandacht gekregen. Het had voor de Portugezen praktisch alleen belang als pleisterplaats voor de 'overwintering' van de schepen, die in februari uit Ternate in de grote baai tussen Hitu en

⁸ Archivum Romanum Societatis Iesu (ARSI), *Goa* 38 ff. 113r-120v. Wij citeren: LEMOS.

⁹ Wij citeren: *Livro das Cidades*, met de folia zoals die te vinden zijn in de fotografische editie van het buitengewoon goed leesbare hs. in *Studia* 6 (Lisboa, Julho 1960) tussen blz. 352 en 353.

Leitimur kwamen ankeren om voor de vaart naar Malakka de gunstige moessonwind af te wachten die omstreeks het midden van mei begon te waaien.

De eerste Portugees die ooit op Ambon landde was Francisco Serrão met een groepje van een man of acht.¹⁰ Dat was in 1512. Na schipbreuk te hebben geleden op de riffen van Nusa Penyu (Schildpad eilanden) kwamen ze tegenover Nusatelo (= Pulau-tiga, de drie eilanden), ter plaatse van het huidige Asilulu in het uiterste westen van Hitu aan land. Zij vonden daar en bij de hoofden van Hitu een zo gunstig onthaal, dat voortaan portugese schepen uit Ternate en Banda, aler de terugreis te aanvaardden, aan de kust van Hitu kwamen verversen en op de gewenste moessonwind wachten. Aan een groepje blijvers zou, volgens RUMPHIUS en VALENTIJN, een woonplaats bij de rivier Pikapoli even ten zuiden van Mamala zijn aangewezen. Maar in de loop der jaren begonnen de mohammedaanse Hituëzen afkeer van de Portugezen te krijgen, en wel om twee redenen: om het onbehoorlijke en geweldadige optreden van sommigen van hen, en om hun ongewenste ageren voor het christendom. Of pas tengevolge hiervan de Portugezen op de grote baai van Ambon aan de andere kant van Hitu gewezen werden, of dat ze die al eerder zelf ontdekt hadden, valt moeilijk uit te maken. De Hituëzen zouden zelf hun de grote baai als veiliger ligplaats voor de schepen gewezen en hun daar de dorpen Hatiwi en Tawiri geschonken hebben;¹¹ maar wanneer had dit plaats? Hoe dit ook zij, ten tijde van de eerste portugese vestingkapitein van Ternate, António de Brito (1522-1525), schijnt de kleine nederzetting van Pikapoli zuidwaarts naar de baai verhuisd te zijn, eerst naar Poka, spoedig verder naar Hukunalu, het huidige Rumahtiga. Althans volgens RUMPHIUS en zijn plagiaris VALENTIJN.

De bemanningen van de schepen die nu jaarlijks regelmatig van eind februari tot midden mei in de baai kwamen 'overwinteren', sloten vriendschap met de dorpen langs de oever, met name met Hatiwi¹² en Tawiri. Deze twee waren wel door Hitulama onder gezag gesteld, maar ze hadden nooit de islam aangenomen en waren nog heidens.¹³ Of de

¹⁰ *Treatise* 197.

¹¹ *Rel. Vasc.* 195-196.

¹² Het huidige Lata of Hatiwi-besar. Niet te verwarren met het door de Hollanders gestichte Lata in Leitimur, aan de Binnenbaai ten NO van Halong.

¹³ Volgens RUMPHIUS (I 9) en VALENTIJN (II b 15; III a 28) had Hatiwi al rond 1525 een gezantschap naar Goa gezonden om hulp te vragen tegen Hitu. De portugese bronnen melden daar niets van. — Het lijkt geen twijfel dat de aansluiting van de dorpen van Z-Hitu bij de Portugezen mede bein-

Portugezen al vóór 1538 bekeringen gemaakt hebben onder hen, is niet bekend. In dit jaar evenwel namen de dorpen Hatiwi, Amantelo en Nusaniwi het christendom aan.¹⁴ Dit gebeurde bij gelegenheid van de expeditie die António Galvão, de kapitein van de vesting Ternate (1536-1539), onder leiding van Diogo Lopes de Azevedo naar Ambon zond ter verdediging van de portugese handelsbelangen.¹⁵ Als VALENTIJN beweert dat Lopes de Azevedo ook Pikápoli weer heroverde en daar een houten 'vesting' bouwde, dan kan dat — als er iets van waar is — toch hoogstens een eenvoudige schans of een blokhuis geweest zijn; iets dergelijks zullen de Portugezen ook in Rumahtiga en misschien in Hatiwi gehad hebben.

In 1535 was koning Tabarija van Ternate door de kapitein Tristão de Ataíde (1533-1536) op beschuldiging van verraad afgezet en ter berechting naar Goa gestuurd. Daar werd hij onschuldig bevonden, bekeerde er zich tot het christendom en nam de naam aan van Dom Manuel. In 1545 bevond hij zich op de terugweg reeds in Malakka, toen hij daar overleed. Zijn grote begunstiger en helper was Jordão de Freitas geweest, van 1544 tot 1546 zelf kapitein van Ternate. Nog in Goa had Tabarija uit dankbaarheid het eiland Ambon met onderhorigheden aan Freitas geschonken als een heerlijkheid voor hemzelf en zijn

vloed was door de bestaande oude tegenstellingen tussen *ulilima* (vijfbond) en *ulisiwa* (negenbond). Dit was een politieke tweedeling in een soort van bondgenootschappen of verwantschappen, en ieder dorp behoorde tot de ene of de andere groep. Hitulama was *ulilima* en had een zevental dorpsdistrikten of dorpsgemeenschappen, zogenaamde *uli*'s, langs de noord- en oostkust van Hitu aan zich onderworpen, die voor het overgrote deel ook *ulilima* waren. Daarentegen vormde de westhoek van Hitu, van Uring t.e.m. Liliboj, een bond van *ulisiwa*-dorpen, terwijl ook de verdere zuidkust, tot kort vóór Rumahtiga, met *ulisiwa*-plaatsen bezet was, waaronder Hatiwi en Tawiri. Deze verzekerden zich graag van de steun der Portugezen om uit de handen van Hitulama en van de islam te blijven. Zo begon langzaam een situatie te ontstaan waarin *ulisiwa* — niet altijd maar toch overwegend — pro-portugees en pro-christelijk ging betekenen, terwijl *ulilima* eerder naar pro-Hitu en pro-islam wees. Christelijke *ulilima*- en mohammedaanse *ulisiwa*-dorpen komen echter ook voor. Leitimur was overwegend *ulisiwa*, maar Nusaniwi *ulilima*. Men zie, zowel voor het begrip *uli* alsook voor *ulilima* en *ulisiwa*, J. KEUNING, *Ambonezen, Portugezen en Nederlanders*, in: *Indonesië* 9 (1956) 135-168, vooral 137-142; *Adatrechtbundel* 36 ('s-Gravenhage 1933) 438-444.

¹⁴ Bij CASTANHEDA (VIII 522): Ativa, Mantelo en Nunciuel. Amantelo was een kleine negorij aan de baai langs de kust van Leitimur, ongeveer op de plaats van de noordelijke wijk van Ambon. Nusaniwi was meer een *uli* dan een enkele plaats en omvatte de hele zuidwestpunt van Leitimur. Toch is er in de portugese bronnen herhaaldelijk sprake van 'de plaats Nusaniwi' (meestal gespeld Roçanive).

¹⁵ CASTANHEDA VIII 521-522.

nazaten.¹⁶ Vanuit Ternate zond Freitas een neef, Vasco de Freitas, naar Ambon om het eiland voor hem in bezit te nemen en er een versterkte woning te bouwen. Dat was in 1544 en de plaats was 'tussen de zee van de baai waarin de schepen overwinteren en het dorp Hatiwi',¹⁷ wat wel ergens ten westen van Rumahtiga moet zijn. We horen er verder niets meer over.

Zo bleef de toestand gedurende ongeveer 25 jaar. Franciscus Xaverius heeft in 1546 Hatiwi tot verblijfplaats en uitgangspunt van zijn tochten gemaakt.¹⁸ De weinige jezuïeten die in de daarop volgende jaren op Ambon werkten waren tot 1569 gewoonlijk ook in Hatiwi gestationeerd.¹⁹

5. *Verslechtering van de toestand*

Intussen werd de verhouding van de Portugezen tot het rijk van Ternate en koning of sultan Hairun steeds meer gespannen. Een hele reeks van oorzaken heeft daartoe geleid. Men kan niet beweren dat de Portugezen erg tactisch geweest zijn in hun optreden om daarmee de vriendschap en de goede verstandhouding met hun gastheren te vestigen en te handhaven. De ijver van de jezuïeten om, na 1546, in het rijk van de moslim sultans van Ternate of in streken waarop deze aanspraak maakten, het christendom te preken, viel zeker allerm minst in goede aarde. Ternate was juist bezig zich tot een machtig rijk te ontwikkelen. De sultans Hairun en Baab-Ullah hebben deze expansionistische politiek onverdroten, uiterst sluw en met niet gering succes gevoerd. Tegen het einde van de 16e eeuw strekte Ternate's macht zich uit van Mindanao tot de Kleine Sunda-eilanden en van Oost-Selebes (Banggai en Butung) tot bij de eilanden van 'Papua'. De islam moest in deze expansiepolitiek een belangrijke dynamische en unificerende faktor vormen. Er zat iets volstrekt ongerijmds in de situatie dat een mohammedaanse sultan zich tot vazal van de christelijke koning van Portugal had verklaard en zelfs zijn rijk aan hem had weggeschonken.²⁰

De politiek van de portugese kroon streefde in Maluku een dubbel doel na: handelswinst en geloofsverbreiding. Bij de officieren en ambtenaren van de vesting Ternate overtrof de belangstelling voor het

¹⁶ Tekst van deze schenking en officiële bevestiging door koning D. João III van Portugal in 1543, in SA IV 31-35.

¹⁷ COUTO VII/II 543.

¹⁸ SCHURHAMMER, *Franz Xaver* II/I 661 noot 107.

¹⁹ SA III 12-13, 32-33, 89-90; *Documenta Malucensia* I 46; 52; 57 noot 10; 442; 445; 609 noot 44.

²⁰ SA II 19; III 74; IV 36.

eerste doel meestal in hoge mate die voor het tweede, waarbij ze overigens, ten bate van hun eigen geldzak, de belangen van de kroon even hard boycotten als die van het geloof. Klaagden de jezuïeten over tegenwerking van de kant der Ternatanen, ze hadden ook dikwijls een veel te geringe medewerking van de kant van hun landgenoten en met name van de overheid te wraken. Neem daarbij dat in Goa de Molukken als straffkolonie en verbanningsoord werden beschouwd,²¹ dan heeft men reeds a priori een reden niet veel van het morele en religieuze peil der daar gestationeerde Portugezen te verwachten. Toch waren er ook uitstekende mensen onder hen, zoals bv. de edele, zelfs te idealistische António Galvão. Maar zelfs een zo trouwe kerel als Baltasar Veloso²² was naar Ternate gekomen om buiten schot van het gerecht te zijn nadat hij een moord had begaan, en de grote vlootadmiraal Gonçalo Pereira Marraaque (van wie spoedig gesproken zal worden) was door de vicekoning naar Maluku weggepromoveerd omdat hij in Goa op straat een spaanse edelman overhoopgestoken had.²³ De grondfout echter lag in de onmogelijke verbinding van twee tegengestelde belangen nastrevende politieke beleidslijnen, waarbij de Portugezen verwachtten dat de Ternatanen de verdragen volgens de begrippen van het romeins-europese recht zouden verstaan en uitvoeren, terwijl de sluwe Molukkers hun politieke spel speelden volgens de eeuwenoude opvattingen van hun eigen ongeschreven adat en rechtsbegrippen. Het gevolg was dat beide partijen telkens 'verraad' riepen wanneer de tegenpartij iets deed wat niet aan hun verwachtingen beantwoordde.

Ternate had sinds lange tijd aanspraak gemaakt op het westelijk schiereiland van Seram, Hoamohel, en op Ambon. De dorpen langs de noordkust van Hitu waren al geïslamiseerd; toen hun bewoners zich bedreigd voelden door de Portugezen, deden zij een beroep op steun van Ternate dat daartoe maar al te graag bereid was. Maar Hitu heeft ook herhaaldelijk verzoeken om militaire hulp gericht tot het rijk van Demak op Java.²⁴ De nog heidense ulisiwa-dorpen van Zuid-Hitu en van Leitimur echter, wars van de verplichte herendiensten waartoe Hitu ze wilde dwingen, zagen in de Portugezen hun redders.

Op instigatie van Ternate en met hulp van de Javanen kwam het op Ambon meer dan eens tot een regelrechte vervolging van de christenen:

²¹ Zie bv. *Treatise* 73.

²² Verg. SA, Indices; SCHURHAMMER, *Franz Xaver* II/I 746-747.

²³ *Rel. Vasc.* 172.

²⁴ In de portugese bronnen wordt het bijna steeds naar de verschepingshaven Japara genoemd.

hun dorpen werden platgebrand, hun goederen geroofd, de bevolking werd uitgemoord of als slaven verkocht. De kapiteins van Ternate waren niet altijd bereid noch bij machte de christenen te beschermen en de vervolgers te straffen. Ernstiger leek het hun dat de bemanningen der javaanse schepen niet alleen oorlogshandelingen verrichtten, maar ook vóór hun vertrek rijke ladingen gesmokkelde kruidnagelen en muskaatnoten inlaadden, tot nadeel van het portugese handelsmonopolie.

6. *Plan van een vesting op Ambon*

Onder de druk van deze gebeurtenissen rijpte de idee van een portugese vesting op het eiland Ambon zelf. Die van Ternate lag te ver weg en ze verloor steeds meer aan effectieve macht. Een fort op Ambon zou beletten dat de koning van Ternate te machtig werd, zou een dekking en betere bevoorrading betekenen voor de vesting van Ternate, en zou de Javanen, die er jaarlijks meer dan duizend kwintalen kruidnagelen kwamen weghalen, eerder op een afstand houden. Het zou aan de portugese kroon per jaar tweeduizend kwintalen garanderen, en bovendien het christendom, dat grote middel om het land tot rust te brengen en meer rendabel te maken, doen toenemen. Aldus koning Dom Sebastião van Portugal in een schrijven aan de vicekoning te Goa van 15 maart 1565.²⁵

Meer dan wie ook waren de jezuïetenmissionarissen getuigen van het antiportugese en antichristelijke optreden van Ternate op Ambon. Al in de jaren 1558-1561 hadden de christenen er veel te lijden gehad, maar in 1564 brak er een ware vernietigingsoorlog tegen de christendorpen uit, die tot grote geloofsafval en in 1565 tot verdrijving der jezuïeten leidde, die zich nergens meer veilig wisten. Beide malen vonden de klachten en voorstellen van de jezuïeten een vol en open begrip bij hun provinciale overste in Goa, António de Quadros. En beide malen wist deze van de vicekoning gedaan te krijgen dat er iets voor Ambon ondernomen werd.

7. *De onderneming van António Pais*

Het was op aansporing van Quadros dat de vicekoning, Dom Francisco Coutinho, in september 1562 António Pais als admiraal van enige schepen van Goa uitzond met de uitdrukkelijke opdracht op Ambon een fort op te richten. De onderneming liep op niets uit. Pais arriveerde

²⁵ SA III 128, ontleend aan Seb. GONÇALVES III 173-174; ook in *Documenta Malucensia* I 461-462.

in Ambon in januari of begin februari 1563, wist het portugese gezag enigmatische te doen eerbiedigen en de christenen te beschermen, maar in de steek gelaten door de kapitein van Ternate, Henrique de Sá, stierf hij in het voorjaar 1564²⁶ zonder ernstig aan de bouw van een fort te hebben kunnen denken.

In oktober of november 1565 arriveerde pater provinciaal Quadros in Malakka met de bedoeling de missie van Maluku, en dus ook van Ambon, in eigen persoon te visiteren. Na de vernietiging dier missie had de superior der molukse jezuïeten, Marcos Prancudo, een zijner onderdanen, Luís de Góis, naar Goa gezonden om daar de toestand uiteen te zetten en hulp in te roepen. In Malakka ontmoetten Quadros en Góis elkaar. Na Góis' verslag aanhoord te hebben zag de provinciaal van de visitatie af en keerde met hem en met twee afgezanten der ambonse christenen naar Goa terug om opnieuw bij de vicekoning, nu Dom Antão de Noronha, voor de kerk van Ambon te pleiten. Deze liet zich overtuigen en handelde daadkrachtig.

8. *De onderneming van Gonçalo Pereira Marramaque*

Op 1 mei 1566 zeilde de grootste vloot die ooit naar Maluku vertrokken was van Goa uit. Admiraal was Gonçalo Pereira Marramaque, en zijn opdracht luidde: Ternate tuchtigen, sultan Hairun gevangen naar Goa zenden, en op Ambon, 'op het eiland Hitu', een vesting bouwen.²⁷ Pereira bevond zich in augustus in Malakka en in september in de haven van "Borneo", d.i. Brunei, om te verversen. En toen gebeurde het ongeluk. In Brunei kreeg Pereira zekerheid dat een spaanse vloot verschenen was in de filippijnse wateren. In de overtuiging dat deze eilanden tot het bij de verdragen van Tordesillas (1494) en Zaragoza (1529) aan Portugal toegewezen gebied behoorden en de Spanjaarden er bijgevolg niets te zoeken hadden, vergat hij zijn hele opdracht en begaf zich op weg naar Cebu. Daar was de spaanse vlootvoogd Miguel López de Legazpi inderdaad geland en had reeds de bouw van een vesting ter hand genomen. Maar Pereira kon Cebu niet bereiken, de winden zaten hem tegen, vier maanden zwierf hij rond en verloor veel volk door gebrek en ziekte. Onverrichterzake zette hij tenslotte koers naar Ternate, verzwakt en vernederd. Van een gevangenneming van Hairun en een bemoeienis met Ambon kwam voorlopig niets. In oktober

²⁶ Aan pleuris (*Documenta Malucensia* I 443-444); aldus Manuel Gomes SJ in zijn brief uit Hatiwi van 15 April 1564. Maar spoedig verbreidde zich het gerucht dat hij vergiftigd was; zie bv. WESSELS, *Amboina* 39.

²⁷ *Rel. Vasc.* 185.

1567 ondernam hij een tweede poging om naar Cebu te zeilen. Het tijdstip was verkeerd gekozen, nl. te laat in het jaar, en weer ging alles mis. Opnieuw keerde hij met lege handen naar Maluku terug.

Eindelijk kon hij zich dan voor het eerst naar Ambon begeven,²⁸ het was intussen 1568 geworden. Hij beoorloogde Hitu²⁹ met succes en bracht alle dorpen weer onder portugees gezag. Er ontstond direkt een grote toeloop tot de kerk en veel dorpen verzochten om gedoopt te worden.

Maar voor vestingbouw was er nog geen tijd beschikbaar, want Pereira haastte zich spoedig weer naar Ternate, waar hij zijn vloot verzamelde om op 26 augustus 1568 voor de derde maal naar Cebu te zeilen. Dit keer bereikte hij tenminste deze plaats, in oktober, maar tot zijn verrassing vond hij er een groot en sterk spaans fort. Was hij aanstonds tot de aanval overgegaan, dan had hij het waarschijnlijk veroverd want bijna al de achthonderd soldaten die Legazpi onder zijn bevelen had waren verspreid over de omliggende eilanden. Maar de spaanse admiraal wist Pereira met hoofse vriendelijkheden, uitstekende banketten en verzoenende taal enige tijd aan het lijntje te houden, ondertussen in allerijl zijn manschappen terugroepende. Zodra de vesting weer volledig bemand was verklaarde Legazpi onomwonden dat hij zich in Cebu bevond op bevel van de koning van Spanje en er niet aan dacht het te verlaten, nog minder om zich aan Pereira over te geven. Er hadden enige schermutselingen plaats, meestal ten nadele van de Portugezen die tegen de sterke spaanse positie niet veel vermochten. De laatste brief van Pereira aan Legazpi, die het *Archivo General de Indias* te Sevilla hiervan bewaart³⁰ (want in het briefschrijven waren de heren sterk, oorlog of geen oorlog) dateert van 1 januari 1569, en op de 15e van die maand landde de portugeze vlootvoogd weer in Ternate. Hij had zich door de komst van Legazpi van zijn opdracht laten afleiden, had tegen de Spanjaarden volstrekt niets bereikt maar integendeel veel kostbare tijd en een groot gedeelte van zijn manschappen — door oorlogshandelingen maar meer nog door ziekte — verloren, en was nu minder dan ooit in staat een krachtige houding tegenover sultan Hairun aan te nemen. Deze had alles gedaan om Pereira's ondernemingen te doen mislukken. Hij had hem bv., zoals

²⁸ *Livro das Cidades* f. 72r-v.

²⁹ Men lette erop dat in de berichten van die jaren 'Hitu' dikwijls staat voor de mohammedaanse noordkust van Ambon, waar Hitulama van ouds de leiding had.

³⁰ *Patronato leg.* 24, ramo 9, no. 9.

trouwens zijn vazallenplicht was, een korakoravloot onder bevel van zijn zoon Baab-Ullah meegegeven naar Cebu, maar onderweg was dit ternataanse eskader doodleuk afgezwaaid om elders de expansionistische oogmerken der sultanspolitiek te gaan dienen. Sultan Hairun zag met genoegen tot welk een toestand van ontreddeering Pereira met zijn dwaze ondernemingen tegen de Spanjaarden gebracht was. Hij durfde hem nu het drieste maar sluwe voorstel doen: als u mijn rechten op 'Veranula, Lacide en Cambelo' d.i. op Hoamohel in West-Seram erkent, zal ik zelf voor de koning van Portugal een stenen vesting bouwen op Ambon en zal ik zorgen dat de Hituëzen nooit meer in opstand komen.³¹ Pereira wenste niet op dit mooie voorstel in te gaan, integendeel, hij onderwierp nu juist eerst de genoemde plaatsen op Hoamohel en koerste daarop met zijn vloot naar Ambon, dat hij opnieuw in oproer vond.³² Hij heeft nog kracht genoeg om eerst de kampongs op Hitu's noordkust aan te vallen en te veroveren en de dorpen van Ambon te onderwerpen, goedschiks of kwaadschiks. Veranula (Seram), Sirisori (Saparua), Puta en Hutumuri (Leitimur) worden verwoest;³³ vele dorpen, blij dat nu de ternataanse tyrannie gebroken lijkt, scharen zich aan de zijde der Portugezen en vragen om priesters om zich te laten dopen. Zulke aanvragen komen ook van Buru en Seram.

9. *Bouw van het eerste fort*

Intussen was Pereira, na de nederlaag van de Hitu-dorpen, eindelijk begonnen met uitvoering te geven aan een van de belangrijkste opdrachten waarmee hij drie jaren tevoren uit Goa vertrokken was, nl. een fort te bouwen. Een ooggetuige, de jezuïet Pero Mascarenhas, schreef daarover in een brief aan zijn ordegenoten in Goa, gedateerd Ambon, 3 augustus 1569, letterlijk: "Omdat voor de schepen de tijd aanbrak om naar Malakka te zeilen, en de bouw van de vesting nog altijd niet begonnen was, kwam het de admiraal [Gonçalo Pereira] en de anderen gewenst voor om met de vestingbouw aanstonds een begin te maken. Immers, als die vesting eenmaal gebouwd was zou men van daar uit de vijanden kunnen vernietigen, want die dachten maar dat er van een fort toch niets kwam en dat Pereira meende hen zonder dat te kunnen onderwerpen, en daarom hadden ze zich nooit echt gewonnen gegeven. En dus begaf de admiraal zich aanstonds naar Hitu,

³¹ *Rel. Vasc.* 183.

³² LEMOS 459.

³³ LEMOS 457.

beval het graafwerk voor de fundamenten te doen en een grote hoeveelheid dik hout te kappen. Het werk werd met zo'n vaart aangepakt dat, terwijl de bouw kort na 20 mei [1569] werd begonnen, de omloop der vesting al even na 20 juli voltooid was, met gesloten poorten en vier grote en sterke bastions. Het is niet te verwonderen dat het werk in zo'n korte tijd klaar kwam, aangezien het volk dat aan de vesting werkte — en nog werkt — zeer talrijk was, want bijna alle dorpen van Ambon, zowel van ongelovigen als van christenen, namen daaraan deel. Allen werkten met zoveel ijver en geestdrift, als mensen die bevroedden dat er voor hen in die vesting een grote schat en velerlei goeds geborgen lagen. En in waarheid zal zij hun toevlucht, hun schutsmuur en schild zijn tegen hun lichamelijke en geestelijke vijanden".³⁴

Dit was het eerste portugese fort op Ambon dat die naam echt verdient. Het lag aan de noordkust van Hitu, nabij Hila³⁵ en Kaitetu, niet ver van de plaats waar later de Hollanders ook hun eerste fort, het 'Kasteel van Verre', zouden bouwen. Het lag weinig meer dan een halve 'legua', d.i. tweeëneenhalf à drie km, oostelijk van Kaitetu in de bocht van 'Senalo'.³⁶

Volgens LEMOS bouwde Pereira deze vesting in zes maanden tot op een hoogte dat het geschut kon worden opgesteld.³⁷ Dit is niet in tegenspraak met de drie maanden van Mascarenhas, die met te zeggen dat het volk nog werkt duidelijk te kennen geeft dat de bouw begin augustus nog allerminst voltooid was.

De plaats aan de noordkust was gekozen omdat men meende juist daar de oproerige Hituëzen in bedwang te moeten houden. De ligging was ook daarom niet al te ongunstig, omdat er van daar een weg dwars over het eiland zuidwaarts naar de grote baai liep die daar niet ver van Hatiwi uitkwam en betrekkelijk vlug kontakt met de daar liggende schepen mogelijk maakte.³⁸

³⁴ ARSI, *Goa II* ff. 456-457; *Documenta Malucensia* I 551-552.

³⁵ Hila is eigenlijk Nieuw-Hitu, waarheen de bewoners van Hitulama uitgeweken of door de Portugezen verplicht verhuisd waren.

³⁶ Senalo (Sinalu) bestaat niet meer. Het lag oostelijk van Hila, tussen deze plaats en de monding van de Wai Wakahuli, maar natuurlijk in die tijd meer landinwaarts in het gebergte (Cf. VALENTIJN II a 104). De naam Sinalu is nog bekend als die van "een leeg stuk strandgrond achter de negorij Kaitetu". (Aldus een vriendelijke mededeling van de heer C. A. Loppies, Raja van Hatalai, Ambon. Voor deze en enige andere kleine aanwijzingen wil ik hem ook hier mijn oprechte dank uitspreken.)

³⁷ LEMOS 457.

³⁸ Deze weg was zelfs voor die tijd secundair, praktisch maar een bergpad; de hoofdweg liep van Hitulama naar Hunut.

Het fort was van hout, van palissaden, en had vier bastions. Volgens de *Livro das Cidades* echter was het fort driehoekig, met drie bastions, en bestond het uit houten palen omdat er geen bouwsteen te vinden was en de manschappen niet de kunst verstonden wallen van vastgestampte aarde te maken.³⁹

Pereira had mét de opdracht een fort te bouwen ook al meteen een officieel benoemde vestingkapitein meegebracht, een zekere Aires Gomes de Brito. Deze is blijkbaar eerder gestorven of werd om andere redenen uitgeschakeld.⁴⁰ Eerste kapitein van Ambon was Dom Duarte de Meneses.⁴¹ Deze stierf vóór mei 1571 en had een zekere Sancho de Vasconcelos als opvolger aangewezen.⁴²

Portugals macht werd door deze vesting enigermate versterkt en tijdelijk was er een grote opleving van het christendom op Ambon en de omliggende eilanden. Maar in februari 1570 werd sultan Hairun door de Portugezen in Ternate verraderlijk vermoord. Zijn opvolger, Baab-Ullah, zwoer de verdrijving en totale vernietiging der gehate westerlingen. De oorlog werd op Ambon onverminderd en met wisselend succes voortgezet en ternataanse vloten bestookten de christendorpen en vielen soms zelfs de portugese vesting aan. Dit bleef zo voortgaan tot de dood van Gonçalo Pereira Marramaque in maart 1572.⁴³

³⁹ *Livro das Cidades* f. 72r-v.

⁴⁰ *Rel. Vasc.* 185 en 190.

⁴¹ *Rel. Vasc.* 211.

⁴² *Documenta Malucensia* I 622; *Rel. Vasc.* 225.

⁴³ In het spoor van SOUZA (II, Conquista III, Divisão 1, par. 38) geven veel latere auteurs 1571 als het jaar van Pereira's dood, bv. WESSELS (*Amboina* 59) en Manuel TEIXEIRA (*The Portuguese Missions in Malacca and Singapore* I 474). Zowel de *Rel. Vasc.* (237) en bijgevolg COUTO (IX, p. 9), alsook LEMOS (470) vermelden het overlijden zonder een jaar aan te geven. Voor de argumenten op grond waarvan wij stellig menen dat dit 1572 moet zijn, zie *Documenta Malucensia* I 687 noot 71. Men kan nog een ander argument aanvoeren. Volgens COUTO (IX 2) kwam António de Noronha (vicekoning 1571-1573, niet te verwarren met Antão de Noronha, die hetzelfde ambt bekleedde 1564-1568) in september 1571 uit Portugal te Goa aan. Ibid. 24 is er sprake van april 1572 (nl. op 6 april, paasdag; dat was het geval in 1572). Ibid. 27 heet het dat Noronha tegen het einde van april (nog altijd 1572) Fernão de Ortiz de Távora met een vloot naar Maluku zond om Pereira hulp te bieden. Volgens *Rel. Vasc.* (245) vernam Ortiz in Malakka van de dood van Pereira. De schepen uit Goa kwamen gewoonlijk eind mei of begin juni in Malakka aan en moesten de gunstige moessonwind afwachten tot ongeveer 15 augustus. Rond het einde van juni arriveerden daar volgens schema de schepen uit Maluku, die ditmaal het nieuws van Pereira's dood meebrachten. Dit veronderstelt dat Pereira pas dat voorjaar gestorven was.

10. *De Portugezen verlaten Hitu*

Gonçalo Pereira had nog voor zijn dood een zekere João da Silva tot zijn opvolger benoemd als admiraal. Deze was hem kort tevoren door de bevelhebber van Malakka, Dom Leonis Pereira, als kapitein van een hulpeskader toegestuurd.⁴⁴ Silva zag zich spoedig aan alle kanten door vijanden omringd, want de Hituëzen, die zich slechts in schijn onderworpen hadden, kwamen telkens opnieuw in opstand. De bewoners der overwonnen Hitu-dorpen hadden zich in de onmiddellijke nabijheid van het fort moeten vestigen, maar deze maatregel bleek spoedig aanleiding te geven tot telkens nieuwe intriges. Daardoor bevond de vesting van Hitu zich herhaaldelijk in groot gevaar. De bevriende dorpen van Zuid-Hitu en Leitimur zouden, om hulp te komen bieden, langs de vijandelijke stranden moeten varen, wat voor hen een te groot risico betekende.⁴⁵ Toen Silva de portugese macht steeds meer zag afbrokkelen deed hij — uit wanhoop of uit bekrompen eigenbelang? — het bedroevende voorstel de Ambonse Eilanden geheel op te geven, de bevriende christendorpen in de steek te laten en met alle manschappen en goederen naar Malakka te vertrekken. Dit plan werd allerheftigst bestreden door de hierboven genoemde Sancho de Vasconcelos,⁴⁶ die als scheepskapitein in de vloot van Gonçalo Pereira van Goa was meegekomen naar Maluku. Hij was een avontuurlijke jongeman met een weergalozе moed. Tot aan zijn dood op 15 augustus 1599⁴⁷ heeft hij in een onafgebroken reeks van krijgsfeiten, steeds dapper en uitdagend, ridderlijk en grootmoedig, maar bij gelegenheid in meedogenloosheid en wreedheid niet voor zijn tegenstanders onderdoende, getracht het portugese gezag over Ambon te handhaven. Kapitein van de vesting Hitu als opvolger van D. Duarte de Meneses, wierp hij nu zijn volle gewicht in de schaal: Silva kon vertrekken als hij wilde, maar hij, Vasconcelos, zou blijven, al was het maar met dertig man. Ja zelfs al wilde niemand hem vergezellen, dan zou hij alleen naar de christenen van Oma (op Haruku) of Ulat (op Saparua) gaan en zich in die dorpen tegen de 'moren' verdedigen. Het ging niet aan, de christenen van de Ambonse Eilanden snood en laf in de steek te laten. "God moge nooit toelaten dat zijn heilig geloof in deze streken verloren zou gaan, en daarmee

⁴⁴ *Rel. Vasc.* 236.

⁴⁵ *Rel. Vasc.* 238.

⁴⁶ In de *Hikayat Tanah Hitu* van RIJALI heet hij 'Sandjoeta'; zie VALENTIJJN II b 8 en 10.

⁴⁷ *Rel. Vasc.* 453. Hij bleef ongeveer twintig jaar kapitein van de vesting op Ambon; zie de titel van de *Relação Vasconcelos*.

tevens de eer van de koningen van Portugal en de goede naam der Portugezen." "Hoe zou hij, Silva, het tegenover God en de koning van Portugal kunnen verantwoorden als hij de christenen hier prijs-gaf?"⁴⁸

Deze onbeduchte taal hielp nu een ander plan te doen rijpen. Een tussenvoorstel kwam op tafel, een compromis tussen blijven-zonder-meer en komplette aftocht. Men kwam op het idee om de vesting van de noordkust naar de grote baai te verplaatsen. Van uitgesproken vijandelijk gebied zou men naar bevriende kusten verhuizen. De functie van de vesting zou van domineren over vijanden worden omgebogen — althans voorlopig — naar bescherming van bond- en geloofsgenoten. Een concessie aan de nijpende nood van het ogenblik, maar in historisch perspectief gezien een heilzame en welgeraden beslissing.

Er worden verschillende redenen voor opgegeven. Volgens de *Relação Vasconcelos* waren het de christenen van Nusaniwi die op verplaatsing aandrongen. Nu is 'christenen van Nusaniwi' een meerzinnige term, aangezien er de christenen van de 'uli' Nusaniwi als ook die van het gehele schiereiland Leitimur onder verstaan kunnen worden. Nusaniwi omvatte meerdere dorpen op de zuidwestpunt: Eri-Nusaniwi, Silali, Hatuhalat, Hatiari en Amahusu. Het gold als de machtigste uli van Leitimur, en het was, schoon ulilima, christen en bondgenoot der Portugezen geworden. Wegens de overheersende positie van deze uli gaven de Portugezen aan het hele zuidelijke schiereiland dikwijls de naam van 'eiland van Nusaniwi',⁴⁹ terwijl de naam Leitimur in hun 16e-eeuwse geschriften niet voorkomt. In deze laatste betekenis nu zou de term 'christenen van Nusaniwi' de bewoners van alle christendorpen van Leitimur omvatten, en dat komt in dit verband uitstekend van pas. Immers, waar het hier om ging was dat deze dorpen voor de bevoorradings van de vesting, vooral met sago, moesten zorgen, maar dat ze al gauw de aanvoerweg te lang en te riskant gingen vinden. Dit argument maakte des te meer indruk, omdat die bevoorrading al meer dan eens geheel of gedeeltelijk was uitgebleven, wat tot gevolg had gehad dat er in de vesting, en door de toegelopen vluchtelingen er rondomheen, barre hongersnood geleden was.⁵⁰

Niet hiermee in strijd is het enigszins anders geformuleerde verhaal van de *Livro das Cidades*, waarnaar het verzoek tot verplaatsing der vesting van Halong was uitgegaan, dat van een nabijgelegen fort terecht

⁴⁸ *Rel. Vasc.* 238 en 242.

⁴⁹ *Rel. Vasc.* 239; *Livro das Cidades* f. 73r.

⁵⁰ *Rel. Vasc.* 238-241.

meer bescherming verwachtte.⁵¹ Hier staat dus het motief van de beschutting meer op de voorgrond.

Weer anders bericht LEMOS. Naar hem was het fort van Hitu door brand voor de helft verloren gegaan en daarom had men besloten het elders te bouwen.⁵² Van deze brand gewagen andere schrijvers niet. Wel zegt de *Livro das Cidades*⁵³ dat, toen men eenmaal besloten had het fort te verlaten, men het zelf platbrandde. Dat gebeurde dan kennelijk met de nog staande gebleven andere helft.

Met het oog op de moesson moest de verhuizing spoedig, vóór half mei [1572] plaats hebben. João da Silva zeilde van noord Hitu naar de grote baai om de west, via het bevriende ulisiwa-dorp Wakasihi. Sancho de Vasconcelos koos voor de route om de oost, een weg die weliswaar langer was, maar die hij wat de wind betreft veiliger en gunstiger waande. Hij kwam bedrogen uit. In plaats van zuiden-ontmoette hij oostenwinden. Toen een deel der bemanning daarvan gebruik wilde maken om maar meteen naar Malakka door te varen, liet hij, toen hij Leitimur bijna omzeild had, zijn galjoen kort voor Kaap Nusaniwi stranden op de kust. De goederen, ook het piëteitvol meegevoerde stoffelijke overschot van Gonçalo Pereira, gingen verloren in de golven, maar de opvarenden, onder wie ook de paters jezuïeten,⁵⁴ konden allen worden gered. Onder begeleiding van mensen van Nusaniwi trokken ze over land dwars over het gebergte noordwaarts naar de baai, waar ze João da Silva aantroffen.⁵⁵

Deze, die nu eenmaal geen held was, kwam opnieuw met het voorstel Ambon te verlaten en koers te zetten naar Malakka. De meeste Portugezen stemden met hem in. Maar weer was het Vasconcelos die het ridderlijke standpunt verdedigde dat Portugal een zware verantwoordelijkheid droeg voor de christenen op Ambon en deze onder geen voorwaarde maar eenvoudig aan de kant kon schuiven. Silva vond toen de evenzeer verrassende als eenvoudige oplossing: hij droeg het bevel over de nieuw te bouwen vesting en over de sterk geslonken vloot op Vasconcelos over om zelf, in mei of juni 1572, naar Malakka te varen met de belofte een hulpexpeditie voor Ambon te organiseren. Alvorens te vertrekken riep hij de hoofden van alle bevriende dorpen bijeen: van Hatiwi, Tawiri, Hukunalu en Hunut, van Eri-Nusaniwi en de

⁵¹ *Livro das Cidades* ff. 72v-73r. Halong was ulisiwa en christelijk.

⁵² LEMOS 470.

⁵³ loc. cit.

⁵⁴ Er waren toen vier jezuïeten op Ambon: Pero Mascarenhas, Jerónimo de Olmedo, Fernando Álvares, en Jerónimo Rodrigues.

⁵⁵ *Rel. Vasc.* 240-241.

onderhorige negorijen, van Soya, Puta, Halong en Baguala, van Leahari, Seri, Kilang, Naku, Ema en Hutumuri,⁵⁶ en legde hun uit dat hij naar Goa ging om aan de vicekoning verslag over Ambon uit te brengen; intussen zou hij Vasconcelos als kapitein in een provisorische sterkte met ongeveer honderd Portugezen bij hen achterlaten; de vicekoning zou zeker spoedig een grote hulpvloot sturen. De hoofden toonden zich met deze verklaring zeer tevreden en beloofden Vasconcelos alle nodige hulp te zullen bieden, ja zo nodig hun zonen en dochters te verkopen tot ondersteuning van de Portugezen! Silva vertrok, leed schipbreuk, maar wist toch Malakka te bereiken. Een voorlopige hulpvloot van twee schepen, daar geworven, kwam tot een jammerlijk einde langs Java's noordkust. Vasconcelos moest zichzelf zien te redden.⁵⁷

11. *Het 'Relaas van Vasconcelos'*

Voor de volgende fase der ambonse vestingsgeschiedenis zijn we weer vooral op de *Relação Vasconcelos* aangewezen. Maar dit relaas is een historisch epos, geschreven ter verheerlijking van Sancho als held, en geeft ons van de bouwgeschiedenis toch een minder uitdrukkelijk en systematisch verslag dan we zouden wensen. Gemengd onder lange en soms zeer omstandige verhalen van expedities en krijgsbelevissen duiken hier en daar onverwachte mededelingen over het portugese fort op. Topografisch en chronologisch laten ze de historicus meermalen in het ongewisse. Deze moet zorgvuldig lezen, weten te combineren en te schiften, en soms de teksten duiden onder het licht van gegevens aan andere auteurs ontleend. Als de *Relação* zegt dat iets gebeurt of zich bevindt *bij* deze of gene plaats, dan kan dit voorzetsel een afstand aangeven van honderd meter tot enkele kilometers. Een reden van onnauwkeurigheid in het aanduiden van afstanden ligt hierin, dat de portugese kroniekschrijver niets tot zijn beschikking heeft, of althans niets gebruikt, gelegen tussen de 'legua', d.i. de toenmalige portugese zeemijl die 5,5 km bedroeg, en de 'braça' of vadem die een lengte had van 2,18 m. Afstanden van een paar honderd meter tot drie kilometer worden daarom bij grove benadering veelal aangegeven als 'een halve legua min of meer'. Dit dwingt de historicus om zeer voorzichtig te zijn met het duiden van afstanden en ze vooral niet letterlijk te nemen. Bovendien weet hij zeer wel dat de Portugezen geen metingen verrichtten maar afgingen op de duur van de vaart en op schattingen met

⁵⁶ Zie *Rel. Vasc.* 239-240.

⁵⁷ *Rel. Vasc.* 242-244.

het blote oog. Ze hadden ook geen betrouwbare kaarten tot hun beschikking; zelfs nog in de hollandse tijd komen kaarten van Ambon voor die topografisch zonder meer belachelijk zijn.⁵⁸ Onze praktische konklusie hieruit moet zijn dat talrijke teksten die zeggen dat een plaats zoveel leguas van het fort gelegen is, of omgekeerd, voor ons van zeer weinig waarde zijn en meestal verwaarloosd kunnen worden. Maar gelukkig blijven er buiten die teksten nog genoeg andere over. Na over de bouw van het eerste fort terloops gesproken te hebben op blz. 209, vermeldt de *Relação* het tweede op 242, het derde op 243 en het vierde op 286-287 en 318-320.

12. *Het tweede — voorlopige — fort*

Aldus gewaarschuwd menen we aan de hand van de *Relação Vasconcelos* het volgende beeld te kunnen schetsen.

Zoals reeds verhaald, liet Silva zijn opvolger Vasconcelos op Leitimur achter in een voorlopig fortje, een versterkte schans, als steunpunt van waar uit laatstgenoemde de bouw van de eigenlijke vesting ter hand zou nemen. Het was maar "een soort fort of iets met de naam van fort"; het had een voorlopig karakter "totdat hij [Silva] in Goa aan de vicekoning verslag had uitgebracht, die dan zeker de nodige voorzieningen zou treffen".⁵⁹ Deze tijdelijke sterkte werd opgericht en betrokken in 1572, rond het midden van het jaar. Waar moeten we haar zoeken? Ze moet gelegen hebben tussen Gelala en Hatiwi-kecil aan de monding van de Wai Tua tegenover de vooruitspringende punt van Hitu's zuidkust die de binnenbaai van de buitenbaai scheidt, d.i. tegenover Kaap Martafons en het dorp Rumahtiga, vroeger Hukunalu geheten. Welke redenen hebben we voor het aannemen van deze ligging?

Daar is vooreerst de belangrijke mededeling van VALENTIJN dat, "naar het zeggen der inlanders" de Portugezen, alvorens de vesting bij de Rodenberg te bouwen, zich eerst te 'Kehala' bij de rivier 'Way-Toeha' gevestigd zouden hebben.⁶⁰ Zo'n lokale volksoverlevering heeft grote waarde en moet ergens op steunen.⁶¹

Het is ook alleszins aannemelijk dat men in de dreigende noodsituatie waarin men zich bevond eerst veiligheid zocht dicht bij het bevriende

⁵⁸ Men zie bv. de kaart afgebeeld in WESSELS (*Amboina* 163); die in de franse editie op p. 188, van ongeveer 1610, is heel wat beter.

⁵⁹ *Rel. Vasc.* 242; COUTO IX 48.

⁶⁰ VALENTIJN II b 15.

⁶¹ Dat Valentijn de gebeurtenissen ongeveer veertig jaren te vroeg plaatst doet hier niets aan af.

Halong (ulisiwa), in de uli van die plaats waarvan het verzoek om verhuizing was uitgegaan, en tevens binnen een gemakkelijk bereikbare afstand van de sagorijke dorpen Halong, Baguala en Hukunalu.⁶² De schrijver van de *Livro das Cidades* onderscheidt niet scherp het noodfort van het daaropvolgende, maar begint toch met te verklaren dat de verhuizing van Hitu geschiedde naar een plaats "dichtbij Halong op het eiland van Nusaniwi".⁶³

Ook de aanwezigheid van het gehucht Hatiwi-kecil wijst op de ligging aldaar van de vesting. Hatiwi op de zuidkust van Hitu had zware aanvallen te verduren gehad en had zijn trouw aan Portugal en aan het christendom al in 1565 met algehele verwoesting moeten betalen.⁶⁴ Het is alleszins begrijpelijk dat zij die de moordpartij ontlopen waren zich onder de bescherming van de Portugezen stelden zodra deze zich aan de binnenbaai kwamen vestigen. Toen het fort later meer naar het westen verplaatst werd volgden de Hatiwezen het, maar een groepje bleef op de oude plaats achter: Hatiwi-kecil.

13. *Het derde fort*

De doortastende Vasconcelos voelde er niets voor een jaar of langer met gekruiste armen op een hulpexpeditie te gaan zitten wachten. Nauwelijks was de schans bij Gelala betrokken en Silva naar Malakka afgevaaren, of hij sloeg de hand aan het werk. Hij vond wat meer naar het zuidwesten langs de baai een geschikt stuk oeverland tussen twee vooruit-springende heuvels gelegen, en geheel begroeid met vruchtbomen. Met behulp van de onverminderd trouwe, schoon reeds sterk gedunde christenbevolking van Hatiwi en Tawiri begon hij aanstonds met op grote schaal hout te kappen en de plaats voor een vesting vrij te maken. In een vlot tempo bouwde hij daar zijn nieuwe fort van houten palen en takkebossen: een omringende wal met poorten en met bastions waarin hij het geschut opstelde; daarbinnen twee barakken, één voor hemzelf en zijn staf, en één voor de twee overgebleven jezuïeten.⁶⁵ Rondom de vesting verrezen huizen voor de dorpelingen van Hatiwi en Tawiri, en voor een aantal vluchtelingen van Ternate en Tidore, en nog van elders, van 'moren' christenen geworden en hier voor het eerst 'merdeka's'

⁶² Volgens VALENTIJN (II a 123) waren de Halongers en al hun burens zeer sagorijk.

⁶³ *Livro das Cidades* f. 73r.

⁶⁴ *Documenta Malucensia* I 470-471; SÁ III 139.

⁶⁵ Fernando Álvares en Jerónimo Rodrigues; hun barak deed waarschijnlijk meteen dienst als kerk of kapel.

genoemd.⁶⁶ Deze omwonende bevolking verwachtte vurig de door Silva beloofde hulpexpeditie, maar men vernam na enige tijd dat deze op reis naar Malakka schipbreuk geleden had. Dit duidt erop dat men dus toen reeds rond de nieuwe vesting woonde en dat deze nog in 1572 gebouwd en, tenminste in hoofdzaak, voltooid werd.

Waar lag zij? De *Relação Vasconcelos* noemt geen plaats. Eens heet het dat ze op een afstand van twee leguas lag van het strand van Nusaniwi.⁶⁷ Dat zou dus, als we deze laatste uitdrukking strikt verstaan, ongeveer 11 km zijn en niet onaardig kloppen met de afstand Silali-Batumerah in luchtlijn, of met Eri-Batumerah over zee. Hier komt ons LEMOS te hulp. Als plaats waar men de nieuwe vesting bouwde noemt hij Uruteto en Oruteto.⁶⁸ De *Livro das Cidades* bevestigt LEMOS' bewering; na eerst gezegd te hebben dat men na het fort van Hitu verbrand te hebben een ander bouwde bij Halong op het eiland Nusaniwi, en na een ingelaste korte uiteenzetting over de vraag met welk recht men Leitumur 'eiland van Nusaniwi' noemt, komt de schrijver met de mededeling: "Dit nieuwe fort is gelegen op een punt van de diepe inham, Ariteto genaamd".⁶⁹

De juiste spelling van de naam schijnt Uritetu te zijn. De kapitale vraag is dan: waar lag Uritetu? Een plaats van die naam bestaat thans niet meer. VALENTIJN⁷⁰ weet te berichten dat de dorpen Amantelo, Ahusen en Uritetto, nu 'uitgestorven of ondergesteken', van ouds onder de uli van Soya stonden. De *Beschijvinge vant eylant . . . van Ambona*, van kort na 1605, somt onder de dorpen van Ambon nog steeds 'Ortetto' op.⁷¹

Dat dit Uritetu praktisch te identificeren valt met Batumerah, door de Hollanders Rodenberg genoemd, kan men met een vrij eenvoudige redenering bewijzen. Immers, de vesting van Uritetu is evident de voorlaatste, de onmiddellijke voorgangster van het stenen fort van Ambon. Dat dit laatste-fort-op-één-na bij Batumerah lag lijdt volstrekt geen twijfel; alle hollandse bronnen, met name RUMPHIUS en VALENTIJN, stemmen daarin overeen. Deze gebruiken bijna uitsluitend de hollandse naam Rodenberg. Het valt de historicus op dat de naam Batumerah in de

⁶⁶ *Rel. Vasc.* 243-244. Zie de juiste beschrijving van merdeka's (Maredheyka) bij VALENTIJN II a 123. Of de betiteling 'geëmancipeerde slavengezinnen' van ENI VII 1203 juist is, waag ik te betwijfelen.

⁶⁷ *Rel. Vasc.* 263.

⁶⁸ LEMOS 471.

⁶⁹ *Livro das Cidades* f. 73r.

⁷⁰ VALENTIJN II a 118.

⁷¹ *Bijdragen en Mededelingen Historisch Genootschap Utrecht* 6 (1883) 333-334.

teksten der Portugezen nooit voorkomt. Als deze laatsten dus de plaats Uritetu noemen, kan het niet anders of dit lag op de plaats van, of in de onmiddellijke nabijheid van Batumerah, eventueel van wat later Batumerah heette.

Maar er zijn ook andere argumenten voor deze identificering aan te voeren.⁷² Als Uritetu tot de uli van Soya behoorde, zoals VALENTIJN verklaart, dan moet het in de buurt van de tegenwoordige stad gelegen hebben, langs de kust waar ten noorden Halong en ten zuiden Amahusu reeds tot andere ulis gerekend werden. Sterker spreekt het bewijs dat, als Vasconcelos enige jaren later een definitief stenen fort gaat bouwen, hij dat doet op maar een zeer korte afstand van het vorige. Uritetu moet dus heel dicht bij de stad liggen, nl. 'weinig meer dan een kanonschot',⁷³ of slechts 'een musquetschoot'⁷⁴ ver. LEMOS blijft vager: "Men bouwde het fort te Orutetu vanwaar men het later verplaatste . . . maar op enige afstand van het vorige".⁷⁵

Ook de twee heuvels of bergen waartussen de kustvlakte lag waarop het fort opgericht werd kloppen prachtig met de ligging van Batumerah aan de monding van de Wai Batumerah. Nu zal men langs de kust meer dan één plaats kunnen vinden waar een vlak mondingsterrein een paar heuvels in de rug heeft, maar ik betwijfel of ze ergens anders zo hoog zijn en het strand zo dicht naderen als hier. Hier vinden we op kleine afstand ten NO de uitloper van de Gunung Batumerah, en ten ZZO die van de Gunung Karangpanjang, de noordelijke wat hoger dan de andere, maar beide spoedig tot 30 à 40 m oprijzend.⁷⁶ Het schijnt dat Vasconcelos in de ligging tussen de twee gunungs een voordeel gezien heeft; later zal hij daar anders over denken.

Uit dit alles is voldoende duidelijk dat Uritetu vereenzelvigd moet worden met Batumerah, en dat de Portugezen, na hun eerste fort bij Hila op Hitu in 1569 opgericht, en na in 1572 een provisorisch fortje bij Gelala betrokken te hebben, er in datzelfde jaar toe overgingen een vesting te bouwen meer naar het ZW toe bij de monding van de Wai

⁷² SCHURHAMMER heeft in zijn *Franz Xaver II/I* ook met de vraag geworsteld waar Uritetu lag. Hij is er niet uitgekomen. Op de schetskaart op p. 660 plaatst hij het ongeveer daar waar Batumerah ligt; op p. 677 noot 221 beweert hij dat het tussen Gelala en Hatiwi-kecil lag.

⁷³ *Rel. Vasc.* 286: 'hum tiro de espera'; de 'espera' of 'esfera' was een klein stuk niet zeer vérdragend geschut.

⁷⁴ RUMPHIUS I 11.

⁷⁵ LEMOS 471.

⁷⁶ Het is interessant op te merken dat de portugese schrijver van de *Rel. Vasc.* hier het maleise woord 'gunung' gebruikt, enigszins verminkt: 'entre dous gunos' (243).

Batumerah en bij een toen nog bestaand dorp dat de naam Uritetu droeg. Het noodfortje werd nu natuurlijk geslecht. Al deze forten waren van hout. Dat van Batumerah of Uritetu zou drie jaren dienst blijven doen. Van hier uit ondernam Vasconcelos zijn akties tegen Hatuhaha,⁷⁷ tegen Tobo op Zuid-Seram, tegen de Bandanezen die een portugese koopvaarder dreigden te kapen, en tegen Ihamahu op Saparua, dat in 1571 van de Portugezen naar de Ternatanen was overgelopen.⁷⁸

14. *Het vierde fort: Ambon*

We komen nu tot de laatste verhuizing van het portugese fort en tot de definitieve vestingbouw, die de grondslag legde voor de stad Ambon.

De militaire situatie was voor Sancho de Vasconcelos verre van geruststellend. Hij stond voortdurend bloot aan door Ternate geïnspireerde en geleide aanvallen en werd in het nauw gedreven door een grote overmacht van inheemse oorlogsbotten.⁷⁹ Deze werden door de sultan van Ternate op de omliggende eilanden gerequireerd — vazallendienst! — en opereerden onder leiding van de befaamde generaal Rebohongi (Rubohongi). De portugese vloot daarentegen, toch al zo sterk ineengekrompen, ontving nauwelijks aanvulling van enig belang uit India, en ieder christendorp dat een korakora leverde stond aan ternataanse raids bloot. Bijgevolg had Vasconcelos de grootste moeite de zijnen te provianderen en de christenen te beschermen. Toch slaagde hij in zijn ontembare moed er soms in de vijand geducht aan te vallen en telkens weer door zijn verrassend en dikwijls verre van zachtzinnig optreden ontzag in te boezemen. Maar wat hij ook ondernam, telkens opnieuw moest hij terugvallen op de houten vesting en iedere keer konstateren dat die tijdens zijn afwezigheid zelf grote risico's gelopen had.

Hulp uit Goa kreeg hij weinig. Wanneer jaarlijks het koninklijke lastschip uit India aankwam, geschiedde dat toch in de eerste plaats om kruidnagelen en muskaatnoten te laden. Het bracht ook voorraden, munitie en misschien manschappen mee, maar die waren voor de vesting Ternate bestemd. Het is een vraag of toen een vesting Ambon al in de boeken der regelmatige bevoorradingsdiensten te Goa was opgenomen. Het spreekt boekdelen dat de *Livro das Cidades* nog in 1582 van het

⁷⁷ Dat is Noord-Haruku; dit was 'Athua o grande', tegenover 'Athua o pequeno' voor Tuhaha op Saparua.

⁷⁸ Voor al deze akties, zie *Rel. Vasc.* 247-284.

⁷⁹ De inlandse naam was 'korakora'; beschrijving en afbeelding in VALENTIÏN II a 183-184.

stenen fort van Ambon zegt: "De wedden der funktionarissen behandel ik hier niet want er bestaat geen koninklijk reglement voor".⁸⁰ Het is tevens tekenend dat we ongeveer twintig jaar lang nooit iets horen van een benoeming van nieuwe vestingskapiteins van Ambon,⁸¹ terwijl toch de gewone diensttijd van zulke ambtenaren nooit meer dan drie jaren bedroeg. We weten dat de vesting Ternate jarenlang door Goa schromelijk verwaarloosd werd; zo zal er voor Ambon a fortiori zeker niet veel overgeschoten zijn.

Vasconcelos overzag nauwlettend de toestand en maakte nieuwe plannen. Wat hij nodig had was een vesting, sterk zowel in bouw als in bemanning en bewapening. Voor de beide laatsten moesten Portugal en India zorgen, het eerste zou hij zelf ter hand nemen. Er moest na al dat gesukkel met houten forten een stenen vesting komen, 'de pedra e cal' zoals de vaste term luidde, d.i. uit steen opgemetseld. Daar kwam nog een andere zeer beslissende konsideratie bij. De toestand van de vesting Ternate was na de moord op Hairun in 1570, steeds meer precair geworden en een realistische politiek dwong ertoe er rekening mee te houden dat ze binnen afzienbare tijd voor Portugal verloren ging. Als de Portugezen in dat geval op Ambon niet over een goed verdedigbare stenen versterking konden beschikken, zou er voor hen niets anders opzitten dan het hele Malukugebied te verlaten. Als Ternate viel zou het in de situatie zoals die nu was spoedig ook met Ambon gedaan zijn.⁸² Dat moest vermeden worden.

Het zou voor Vasconcelos aantrekkelijk geweest zijn de nieuwe vesting onmiddellijk naast en vanuit de oude te bouwen, dus ook weer in Uritetu. Maar een onaangename ervaring deed hem daarvan afzien. De sterkte van Uritetu was strategisch een mislukking gebleken. Niet alleen was het houtwerk na een paar jaar al vermolmd en rot, maar ook kon ze, bij het vlakke strand gelegen, met in de rug aan twee zijden een hoge heuvel, gemakkelijk bespied en bestookt worden. Dit had haar verdedigbaarheid in hoge mate geschaad.⁸³ Nu biedt de kust van Leitimur langs de baai bijna nergens een breder strand dat het gebergte wat op afstand houdt. Vasconcelos meende tamelijk dichtbij toch zo'n plaats gevonden te hebben, die beschreven wordt als een zeer grote vlakte waar geen heuvel in de buurt is, weinig meer dan een kanonschot van

⁸⁰ *Livro das Cidades* f. 74r.

⁸¹ *Rel. Vasc.* 445 vermeldt de komst van Vasconcelos' opvolger, António Pereira Pinto, rond het jaar 1590. Zie noot 47.

⁸² *Rel. Vasc.* 286.

⁸³ loc. cit.

Uritetu gelegen en niet ver van het dorp 'Aucem' (Ahusen).⁸⁴ LEMOS⁸⁵ en de *Livro das Cidades*⁸⁶ blijven vaag en gebruiken uitdrukkingen als 'in de buurt van het vorige', 'op enige afstand'. RUMPHIUS noemt de plaats Honiboppo, gelegen 'een musquets schoot' naar het westen, en meldt dat de Portugezen er eerst een sagobos moesten rooien voordat ze met de bouw konden beginnen.⁸⁷ VALENTIJN volgt hem in deze berichten.⁸⁸ Helaas laten de ons bekende jezuïetenbrieven juist in deze beslissende jaren verstek gaan.

Het werk werd systematisch aangepakt. De taken en werktijden werden onder de trouwe christendorpen verdeeld. Natuurlijk moest er door houtkapping weer een terrein worden vrijgemaakt. Maar ditmaal begon men aanstonds met de bouw van een kalkoven.⁸⁹ Vier Portugezen hadden de leiding bij de inlandse werkploegen en een Goanees oefende het oppertoezicht uit. Vasconcelos zelf gaf het bouwplan aan.⁹⁰

15. *Wanneer gebouwd?*

De kardinale vraag die ons boven alles interesseert is: wanneer werd het nieuwe fort gebouwd? Er wordt geen datum vermeld en een plechtigheid van een eerstesteenlegging, zoals van de vesting Ternate op 24 juni 1522⁹¹ en van die van Tidore op 6 januari 1578,⁹² is nergens beschreven. We vinden echter al gauw een stevig houvast. De vesting Ternate viel in de laatste dagen van december 1575. Baab-Ullah, voor wie dit een onvoorstelbaar succes betekende, speelde op slimme manier de rol van de trouwe vazal van de koning van Portugal. Hij nam de vesting niet voor zichzelf in bezit, hij bezette haar slechts tijdelijk totdat de moordenaar van zijn vader aan hem uitgeleverd of anderszins voorbeeldig gestraft zou zijn; de Portugezen konden rustig voortgaan met het kopen van de ternataanse kruidnagelooft tegen de vastgestelde prijs, ze waren steeds op zijn eiland welkom; en hij zou met het eerste schip dat naar Goa zeilde een gezant meesturen om de zaak van Ternate in Goa, en eventueel in Lissabon te bepleiten. Was dit geveinsdheid of verzoenende Realpolitiek? De Portugezen geloofden geen ogenblik aan

⁸⁴ *Rel. Vasc.* 286-287.

⁸⁵ LEMOS 471.

⁸⁶ *Livro das Cidades* f. 73r.

⁸⁷ RUMPHIUS I 11.

⁸⁸ VALENTIJN II a 130; III a 31: 'Honipoppo'.

⁸⁹ Van liefst negen à tien vademmen.

⁹⁰ *Rel. Vasc.* 286-287.

⁹¹ CASTANHEDA VI 171.

⁹² *Rel. Vasc.* 367.

de oprechtheid van zijn bedoelingen,⁹³ maar moesten noodgedwongen wel op het vriendelijke aanbod ingaan. De ongelukkige kapitein die de aanslag had laten plegen, Diogo Lopes de Mesquita, werd in 1579 door de vicekoning Dom Luís de Ataíde ter uitlevering aan Baab-Ullah naar Ternate opgezonden. Het schip kwam echter niet verder dan Japara waar de hele bemanning door de Javanen werd afgeslacht. De Portugezen bleven vooreerst nog wel handel drijven op Ternate, maar die liep spoedig sterk terug en van een monopoliestelling kon geen sprake meer zijn.⁹⁴ Het belangrijkste was dat voorlopig Ternatanen en Portugezen elkaar niet radikaal hadden afgeschreven.

In het kader nu van deze quasi-vazallen politiek van Baab-Ullah paste het volkomen dat hij kort na de val van de vesting Ternate gezanten naar Sancho de Vasconcelos op Ambon zond om met hem vrede te sluiten. Dit moet dus in de eerste helft van 1576 geweest zijn: tot in april was de gunstige vaartijd van Ternate naar Ambon. Welnu, als die gezanten in Ambon aankomen vinden ze Vasconcelos druk bezig het stenen fort te bouwen. Als bijzonderheid wordt er nog vermeld dat de Ternatanen direkt mee de hand aan het werk sloegen om bij de bouw te helpen.⁹⁵ Daarbij vermoedt men toch wel een addertje in het gras. Maar vast staat: in het voorjaar van 1576 is de vestingbouw in volle gang.

Drie dagen na de val van Ternate, nog voordat het garnizoen het eiland verlaten had, verscheen een karveel, het koninklijke lastschip van Portugal, op de rede voor het kasteel.⁹⁶ Het was ruim over tijd want het had al in oktober moeten aankomen. Het stond onder bevel van Lionel de Brito, voerde voorraden en geschut mee, en zou bij een iets vroegere aankomst de overgave van de vesting onnodig hebben gemaakt. Maar het mocht ongehinderd kruidnagelen inladen en naar Goa terugkeren. Daartoe zeilde het, zoals gebruikelijk was, naar Ambon om daar in de grote baai de gunstige wind voor de vaart naar Malakka af te wachten die omtrent half-mei begon te waaien. Van de bemanning van Lionel de Brito nu wordt ook verhaald dat ze tijdens de gedwongen ligging in de baai meehielp bij de bouw van het nieuwe fort. Verder weten we dat ditmaal het schip ongewoon laat, te weten pas op 15 juli, vertrok.⁹⁷ We moeten dus besluiten dat men tussen februari en juli 1576

⁹³ *Rel. Vasc.* 365; cf. SOUZA II, Conqu. III, Div. 2, par. 17.

⁹⁴ *Livro das Cidades* ff. 66v-67r.

⁹⁵ *Rel. Vasc.* 318.

⁹⁶ *Rel. Vasc.* 317; COUTO IX 287.

⁹⁷ *Rel. Vasc.* 320.

bezig was met de bouw. We vernemen nog dat het fort na vier maanden zover gereed was dat men kon verhuizen,⁹⁸ wat de slechting van het vorige inhield. Juni of juli 1576 moet wel als begindatum van de bewoning van fort en stad Ambon gelden.

Er is nog een derde bericht dat echter helaas weinig precisering aanbrengt. Als sultan Baab-Ullah de Portugezen van zijn eiland verjaagd heeft, en zich spoedig als de machtige koning van de molukse wereld gaat doen gelden, begint de vorst van Tidore, die bij traditie nooit veel met de Portugezen te doen heeft willen hebben, zich toch onbehaaglijk te voelen. Na aanvankelijk aarzelen besluit hij dat nu zijn beurt gekomen is om zijn heil bij dit europese volk te zoeken, en in het geheim vaart hij persoonlijk naar Ambon⁹⁹ om Vasconcelos vrede, bondgenootschap en vazallentrouw aan te bieden, en bovendien de toestemming om nu op zijn eiland een fort te bouwen. Er volgt nu een dramatische episode waarin Baab-Ullah de oorlog tegen Tidore opent en de sultan ervan gevangen neemt; maar deze weet spoedig weer te ontsnappen, ontvangt allervriendelijkst een groep Portugezen op zijn eiland en treft met hen voorbereidselen voor de oprichting van een vesting, die dan ook aldra ter hand wordt genomen. Het teleurstellende, althans voor de historicus, van die geschiedenis, soms zeer gedetailleerd verhaald, is dat de dateringen in hoge mate ontbreken of, waar ze al gegeven worden, elkaar tegenspreken.¹⁰⁰ Derhalve hebben we niet veel nut van de mededeling dat na het bezoek van de koning van Tidore, toen men reeds van zijn gevangenneming vernomen had, het nieuwe fort van Ambon al tot op een flinke hoogte gevorderd was.¹⁰¹

Wat we met stellige zekerheid weten is dit: in de eerste helft van het jaar 1576 was Vasconcelos druk doende om op de plaats van de tegenwoordige stad Ambon een stenen fort te bouwen.

16. *Wanneer begonnen?*

Een voor de hand liggende vraag is echter nog: werd misschien toch al in 1575 met de bouw begonnen? Het antwoord moet bevestigend luiden. Maar er moet tevens een belangrijke nuance aangebracht worden. De *Relação Vasconcelos* verhaalt ondubbelzinnig en uitvoerig,

⁹⁸ loc. cit.

⁹⁹ In september 1576 (Brief van Francisco de Chaves SJ uit Malakka, 22 november 1578, in ARSI Goa 12 I ff. 418r-419v).

¹⁰⁰ Volgens de *Rel. Vasc.* 328 kwam de koning van Tidore in september 1578 naar Ambon; volgens p. 367 werd de eerste steen voor de vesting op Tidore al op Driekoningendag van datzelfde jaar gelegd!

¹⁰¹ *Rel. Vasc.* 327-333.

overigens zonder veel jaartallen of datums aan te voeren, dat er met het nieuwe fort tweemaal een aanvang gemaakt werd.

Zodra bij Vasconcelos het plan vaststond het fort van Uritetu naar het westen te verplaatsen, begon hij het terrein vrij te maken en een kalkoven te bouwen. Nauwelijks had hij twee van de vier zijden van het fort tot op manshoogte voltooid of hij kreeg met een samenzwering van enige dorpen te maken. Ofschoon hij de voorzorg had genomen eerst het advies en de toestemming van de dorpen te vragen, van wie nu Nusaniwi, Kilang, Soya, Hutumuri, Puta en Halong met name genoemd worden, en die alle hun tevredenheid met het plan hadden te kennen gegeven,¹⁰² bleek het toch spoedig enigen van hen niet te zinnen. Voelden ze zich bedreigd door een toenemende machtspositie der Portugezen? Of waren ze metterdaad bedreigd door Ternate? De aanleiding was een banaal geval van diefstal door een slaaf van een Portugees. Hoe dit ook zij, Ahusen en de twee ulilima-dorpen Soya en Puta smeedden verraad tegen Vasconcelos. Hij wist dit natuurlijk ook weer te vrijdelen, maar de bouw kon er intussen niet bij vloten. Kort daarna hadden de afval van Nusaniwi en de verwoesting van Halong door overvallers uit Hatuhaha (Haruku) en Hitu plaats, waarbij de trouwe 'pati' van Halong aan de voet van het grote dorpskruis het leven liet. Daarna volgde een andere dramatische onderneming waarbij de afvallige 'hukum' van Nusaniwi, Rui de Sousa, de dood door verdrinking verkoos boven voorgeleid te worden voor Vasconcelos. Deze trok er dan nog eens op uit om een vijandelijke korakora aan de zuidkust vóór Kilang te bemachtigen en bezocht alle christendorpen der Uliaser om ze te bemoedigen. Als hij dan na al deze voorvallen en ondernemingen eindelijk weer de baai van Ambon binnenvaart, treft hij daar een jonk met uit Ternate gevluchte Portugezen aan, die hem vertellen dat die vesting zich aan Baab-Ullah heeft overgegeven. Deze ontmoeting moet in januari of februari 1576 geweest zijn. De bovengenoemde Lionel de Brito verscheen pas daarna met zijn schip in Ambon, en dat gebeurde op 20 februari.¹⁰³

Uit deze lange reeks van gebeurtenissen blijkt zonneklaar dat de eerste aanvang van de vestingbouw tot in 1575, en misschien zelfs tot vrij vroeg in dat jaar moet worden terugverlegd. Hooglijk merkwaardig is nog dat een hoofdstuktitel van de *Relação Vasconcelos* luidt: "Hoe de bewoners van Nusaniwi tot opstand kwamen en hoe Sancho de

¹⁰² De medewerking van Hatiwi en Tawiri stond buiten kijf. Merk op dat ook Soya instemde, binnen welks uli het fort gebouwd zou worden (*Rel. Vasc.* 286).

¹⁰³ *Rel. Vasc.* 287-319.

Vasconcelos het fort zo goed hij kon versterkte, onderwijl het nieuwe in de steek latend",¹⁰⁴ zonder dat overigens dit tweede deel in de tekst ter sprake komt. Zo weten we tenminste uit dit opschrift dat, na een eerste begin, de bouw van de stenen vesting een tijdlang geheel stopgezet is. Terecht zegt dan ook de alweer geen lading dekkende titel van een ander hoofdstuk: "Sancho de Vasconcelos bouwde het fort van gemetselde stenen daar waar hij het al eens eerder begonnen was".¹⁰⁵ Als dan in hoofdstuk 47 verhaald wordt hoe Vasconcelos, toen hij na de komst van Lionel de Brito over meer volk beschikken kon, het vroeger al begonnen fort ging bouwen, kan ons de mededeling niet meer verrassen dat de vijanden van het eiland intussen weer hadden afgebroken wat hij eerder had opgebouwd.¹⁰⁶ VALENTIJN bericht dit op een enigszins andere en minder overtuigende manier, sprekend van de boycottende aktie van de bewoners van Soya, die bij nacht afbraken wat overdag tot stand was gebracht.¹⁰⁷ En RUMPHIUS weet van kuiperijen van sommige dorpen tijdens de bouw van het kasteel; hij noemt met name Nusaniwi, Urimesseng en Puta.¹⁰⁸

17. *Het Fort en de Stad*

Zo zijn we dus over een omweg opnieuw bij het begin van de vestingbouw aangeland. De werkwijze wordt nu enigszins anders beschreven. Op de medewerking van verschillende dorpen kon men geen staat meer maken. Het zijn nu vooral de leden van de bemanning die in het galjoen van Lionel de Brito van Ternate waren gekomen die het werk verrichtten: onvermoeibaar sleepten ze op hun schouders de zware stenen aan terwijl anderen stukken koraalsteen van het rift vóór het strand loswrikten, en allen, officieren en manschappen, werkten met zoveel toewijding dat het een lust was om te zien. Zodra de vier zijden van de omwalling tot op manshoogte gevorderd waren en er aan de waterkant één bolwerk klaar was, bouwde men nog vier houten huisjes voor de wachtposten en toen, in juni 1576, kon de verhuizing van Uritetu-Batumerah naar het nieuwe fort plaatsvinden.¹⁰⁹ Het oude werd natuurlijk gesloopt. Het nieuwe was dus een vierhoek. Ook VALENTIJN spreekt

¹⁰⁴ *Rel. Vasc.* hoofdstuk 41 op p. 299.

¹⁰⁵ *Rel. Vasc.* hoofdstuk 45 op p. 313.

¹⁰⁶ *Rel. Vasc.* 319-320.

¹⁰⁷ VALENTIJN III a 29.

¹⁰⁸ RUMPHIUS I 11. Puta was een dorp in de uli Urimesseng.

¹⁰⁹ *Rel. Vasc.* 320, waar Lionel de Brito abusievelijk eenmaal de Lima genoemd wordt.

van een hechte stenen vesting met vier punten voorzien. Elders zegt hij, ook hier natuurlijk weer in het voetspoor van RUMPHIUS, dat het kasteel pas in 1588 klaar kwam. Dit is zeer wel mogelijk, maar we hebben er geen ouder getuigenis over. Van menige portugese vesting in Azië is het bekend dat ze pas na vele jaren afgebouwd werd.¹¹⁰

Niet onvermeld mag blijven wat Sebastião GONÇALVES vóór 1619 schreef. Eerst beweert hij dat reeds António Pais in 1563 het eerste fort op Ambon oprichtte. Hierin vergist hij zich tenzij men een of andere paalschans die Pais tot beschutting zal gediend hebben een fort wil noemen. Daarna, zo zegt hij, richtte men nog vijf vestingen op verschillende plaatsen op, telkens met afbraak van de vorige, en deze waren allemaal van hout, totdat Sancho de Vasconcelos in 1576 een stenen bouwde. Met vijf is hij toch wel iets aan de hoge kant. Tenslotte vertelt hij dat, toen in 1602 de admiraal André Furtado de Mendonça in Ambon aankwam, hij de vesting voor te groot en voor moeilijk verdedigbaar hield en haar daarom verkleinde.¹¹¹ Dit laatste lezen we eveneens in het *Cort Verhael*, maar dit legt de inkrimping van het kasteel door Furtado naar een tijdstip na zijn expeditie. Dat is dus waarschijnlijk tussen maart 1603, toen hij van het vruchteloze beleg van de vesting Ternate naar Ambon terugkeerde, en juni van dat jaar, toen hij naar Malakka vertrok. Daar lezen we tevens dat het fort sterke muren had van harde steen en goede kalk die in twee ovens binnen het kasteel gebrand werd. Aan de zee kant was het voorzien van twee halvemaanse bolwerken van vier of vijf vademen breed.¹¹² Zó hadden de Hollanders het aangetroffen in 1605. In de volksmond heette het, en heet het nog, Benteng Kota Laha, dat is 'vesting aan de baai'. Nadat de Hollanders onder Steven van der Haghen deze vesting op 23 februari 1605 veroverd hadden, noemden ze haar trots Kasteel Victoria.

Sprekend van de verhuizing zegt de *Relação Vasconcelos* uitdrukkelijk dat 'al het volk' van het oude naar het nieuwe fort verhuisde.¹¹³ Dus niet alleen het garnizoen maar ook de buiten het fort gelegen nederzetting van omwonenden, afkomstig van Hatiwi, Tawiri, Halong en misschien nog andere dorpen, allen met hun eigen hoofden. En ook de Merdeka's en een groepje Portugezen, de zogenaamde 'casados', die, met inlandse vrouwen gehuwd, vaste bewoners van het eiland geworden waren en niet tot het garnizoen behoorden: allen trokken mee naar de

¹¹⁰ VALENTIJN II a 129; III a 31; RUMPHIUS I 11.

¹¹¹ Seb. GONÇALVES III 151.

¹¹² *Cort Verhael* 342-343.

¹¹³ *Rel. Vasc.* 320.

nieuwe plaats en bouwden er hun huizen rond het kasteel.¹¹⁴ Zo was er dus van het begin af een 'stad' naast het fort, voornamelijk aan de zuidzijde ervan gelegen.

18. *Wie is de Stichter van Ambon?*

De bouw van de vesting van Ambon is geen gemakkelijke onderneming geweest: dat is uit al het voorgaande wel bijzonder duidelijk geworden. Hoeveel omstandigheden hebben er ten goede of ten kwade op ingewerkt! Hoeveel personen hebben er een rol in gespeeld en invloed op uitgeoefend! Kan men onder hen er één aanwijzen en verklaren: deze en geen ander is de stichter? Het lijkt bijna onmogelijk.

Koning Dom Sebastião in het verre Portugal was in 1565, toen hij zijn brief aan de vicekoning richtte,¹¹⁵ pas elf jaar oud; de opdracht voor een fort ging zeker niet oorspronkelijk van hem uit. De vicekoningen die in 1562 en 1566 vlootvoogden naar Ambon stuurden met de last een vesting te bouwen zijn in reëlere zin initiatiefnemers. Maar zij handelden in ambtelijke geest, geïnstigeerd en geïnspireerd door anderen die meer ervaring hadden van de konkrete toestanden waarom het ging. Onder de laatsten namen de jezuïeten ongetwijfeld een belangrijke, zo niet de belangrijkste plaats in. Zij leefden, om het zo uit te drukken, met de neus op de harde feiten en zij waren het die er in Goa op aandrongen dat naast Ternate ook Ambon zijn fort zou krijgen. Maar intussen weten we toch niet of niet misschien anderen, minder uit religieuze motieven dan terwille van de handelsbelangen, daar ook en nog harder op aangedrongen hebben. De doorslag bij beleidsbepalingen gaven gewoonlijk financiële beschouwingen. In ieder geval was de aktie der jezuïeten ten aanzien van de stichting van Ambon toch maar uit de verte, indirekt en als het ware van achter de coulissen. Wil men ze toch eren, dan blijft het lastig uit te maken wie van hen vooral voor een gedenkpenning in aanmerking komt.

Heel wat meer kans op de titel van stichter maakt Gonçalo Pereira Marramaque. Hij had de uitdrukkelijke opdracht. Hij heeft die ook uitgevoerd door de oprichting van de vesting op Noord-Hitu, waarvan het latere stenen fort toch eigenlijk maar de verplaatsing en de voortzetting is. Een toontje lager moet João da Silva zingen. Hij heeft

¹¹⁴ *Rel.Vasc.* 333. Men kan zich toch terecht afvragen, of de ambonse wijk Halong-Mardika, tussen het kasteel en de Batumerah-rivier gelegen, geen restant is van de 'stad' rond het fort van Uritetu. Veel verhuizing was er niet nodig om weer onder het fort te liggen.

¹¹⁵ Seb. GONÇALVES III 172; SÁ III 127. Zie hierboven par. 6 en noot 25.

weliswaar de verhuizing naar de baai besloten en de opdracht tot de bouw van een vesting aldaar gegeven, maar hij deed zulks tegen heug en meug en moest ertoe gedwongen worden; hij had het net zo lief niet gedaan. Stichters tegen wil en dank kan men moeilijk in ere houden.

Tenslotte is daar Sancho de Vasconcelos. Na door zijn onverschrokken houding tegenover Silva het dreigende gevaar dat de Portugezen Ambon geheel in de steek lieten afgewend te hebben, was hij het die metterdaad de vestingbouw van Uriteto tot uitvoering bracht, en die drie jaren later even krachtig, en door geen tegenslag te breken, met het stenen kasteel van Ambon begon dat met zijn volle instemming en medewerking meteen een groep civiele bewoners rond zich verzamelde, zodat 'kasteel' en 'stad' van meet af als een organische eenheid hun bestaan aan hem dankten. Hij leidde de uitvoering, hij voltooide de sterkte en verdedigde haar met succes tegen de vijanden die op haar vernietiging belust waren. Fort en stad Ambon zijn onbestrijdbaar zijn schepping.

NOTA: Nadat dit artikel al geheel gezet was vonden we in Sevilla een dokument dat voor onze kwestie niet zonder betekenis is. Op 2 juni 1601 schreef de kapitein van Ambon, Estevão Teixeira de Macedo, een brief aan koning Filips III, en wel "vanuit dit fort *Nossa Senhora da Anunciada*" (*AGI, Filip. 9* ramo 2 no. 46). Het voorbeeld van vele andere forten, die hun naam ontleenden aan de kerkelijk-liturgische dag van hun eerstesteenlegging, lijkt de konklusie te wettigen dat voor Ambon deze plechtigheid plaatsgreep op de dag van Maria-Boodschap, d.i. op 25 maart. Dit kan echter in 1575 of in 1576 geweest zijn.

BIBLIOGRAFIE

Adatrechtbundels, XXXVI: Borneo, Zuid-Celebes, Ambon enz., 's-Gravenhage 1933.

Beschrijvinge vant eylant, stadt ende casteel van Ambona, midsgaders die eylan-den onder den archipel van Ambona sorterende, welcke landen ... den Admiraal Steven vander Hagen ... den 23en Febrero a° 1605 ingenomen heeft. In TIELE, *Documenten voor de geschiedenis der Nederlanders in het Oosten*, Bijdr. en Mededel. Hist. Genootsch. Utrecht VI (1883) IX.

CASTANHEDA, Fernão LOPES DE, *História do descobrimento e conquista da Índia pelos portugueses*. 9 boeken in 4 dln. Coimbra 1924-1933.

Cort Verhael van 't geene bij den Admiraal Steven vander Haghen tot Ambonen met den Portugesen ende Jesuyten gehandelt is. In TIELE, *Documenten voor de geschiedenis der Nederlanders in het Oosten*, Bijdr. en Mededel. Hist. Genootsch. Utrecht VI (1883) VI.

COUTO, Diogo de, *Da Ásia*, Década 4-12, 15 dln. Lisboa 1778-1788.

- Documenta Malucensia* I 1542-1576, ed. Hubert JACOBS SJ, Rome 1975 (Monumenta Historica Societatis Iesu, vol. 109).
- ENI: *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*, 2e dr. 8 dln. 's-Gravenhage-Leiden 1917-1939.
- GONÇALVES, Sebastião SJ, *História dos religiosos da Companhia de Jesus ... nos reynos e províncias da Índia Oriental*, ed. José WICKI SJ, 3dln. Coimbra 1957-1962.
- JARRICUS, Petrus SJ, *Thesaurus rerum indicarum*. Coloniae Agrippinae 1615 (Is vertaling van franse editie van 1614).
- KEUNING, J., *Ambonezen, Portugezen en Nederlanders*, in *Indonesië* 9 (1956) 135-168.
- MAFFEI, Giampietro SJ, *Historiarum Indicarum libri XVI*. 1e ed. Firenze 1588.
- RIJALI, *Hikayat Tanah Hitu*. Slechts in uittreksel bij VALENTIJN III b 1-14.
- RUMPHIUS, Georgius Everhardus, *De Ambonsche Historie*. In BKI 64 (1910); twee dln. in één band.
- SÁ, Artur Basílio de, *Documentação para a história das missões do Padroado português do Oriente — Insulíndia*. 5 dln. Lisboa 1954-1958.
- SCHURHAMMER, Georg SJ, *Franz Xaver, sein Leben und seine Zeit*. 4 dln. Deel II/I Freiburg-Basel-Wien 1963.
- SOUZA, Francisco de, SJ, *Oriente conquistado a Jesus Christo pelos Padres da Companhia de Jesus da Província de Goa*. 2 dln. Bombaim 1881-1886 (geciteerd volgens parte-conquista-divisão-parágrafo).
- TEIXEIRA, Manuel, *The Portuguese Missions in Malacca and Singapore*. 3 dln. Lisboa 1961-1963.
- TIELE, P. A., *De Europeërs in den Maleischen Archipel*. In BKI 25 tot 36, 1877-1887.
- Treatise: A Treatise on the Moluccas (c. 1544), probably the preliminary version of António Galvão's 'História das Molucas'*, ed. Hubert JACOBS SJ, Rome 1971.
- VALENTIJN, François, *Oud en Nieuw Oost-Indiën*. 5 dln. Dordrecht-Amsterdam 1724-1726.
- WESSELS, C. SJ, *De geschiedenis der R.K. Missie in Amboina 1546-1605*. Nijmegen-Utrecht 1926 (Franse ed.: *Histoire de la mission d'Amboine*. Louvain 1934).